

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.03.2024 ✓Accepted/Kabul:29.03.2024

DOI: 10.30794/pausbed.1445559

Research Article/Araştırma Makalesi

Türkmen, B. (2024). "Eleştirel Sosyoloji ve Toplumsal Hareketler", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 62, Denizli, ss. 69-82.

ELEŞTİREL SOSYOLOJİ VE TOPLUMSAL HAREKETLER

Buket TÜRKMEN*

Öz

Eleştirel sosyoloji genel olarak toplumsal hareketlerin tarihsellikleri ışığında toplumları değiştirme güçleri ve öznelleşmelerine odaklanmaktan ziyade, düzenli tekrarlıklar, toplumsal yapıların ve belirlenimlerin yeniden üretimi üzerine odaklanır. Bu ise aktörleri toplumsal yapıların içindeki ön-belirlenimleri çerçevesinde anlama/açıklamayı önceler. Bu tür bir sosyolojik kavrayışı görece stabil toplumları anlamaya çalışırken kullanmak anlamlı olabilir. Zira bu toplumlarda sosyal yapılar güçlüdür ve toplumsal mücadeleleri bünyelerine katarak evcilleştirirler. Fakat siyasal rejimin hızlı değişimler göstererek kurumsal yapıların zemininin sarsıldığı toplumlarda, tahakkümün yeniden üretimi, sosyal hayatın önceden belirlenmişliğinin vurgulanmasından çok, toplumsal mücadelelerin ve toplumsal alanlar içindeki güç ilişkilerinin sürekliliği, toplumsal belirleyiciliği üzerine çalışmak daha anlamlı olabilir.

Bu makalede eleştirel sosyolojinin kavramlarını kullanarak yeni toplumsal hareketlerin toplumsal değişim ile ilişkileri, bu hareketlerin ortaya çıkardığı yeni toplumsal varlıklar ve tipler üzerine düşünmek amaçlanmaktadır. Önerilecek eleştirel sosyolojik kavrayış, Türkiye'de ve başka ülkelerde son yıllarda demokrasiden uzaklaşan rejimler karşısında aktörlerin geliştirdikleri dayanışma ağları üzerine bir düşünme çerçevesi oluşturmayı hedeflemektedir.

Anahtar kelimeler: *Eleştirel sosyoloji, Toplumsal hareketler, Ağ dayanışmaları, Toplumsal tahakküm, Kurumlar.*

CRITICAL SOCIOLOGY AND SOCIAL MOVEMENTS

Abstract

Critical sociology generally focuses on the regular recurrences, reproduction of social structures and determinations, rather than on the power of social movements to change societies and their subjectivization through their historicity. This approach prioritizes to understand and explain actors in terms of their pre-determinations within social structures. Such a sociological approach may make sense when trying to understand relatively stable societies. In these societies, social structures are strong and domesticate social struggles by incorporating them. However, in societies where the political regime undergoes rapid changes and institutional structures are shaken, it may be more meaningful to work on the continuity and social determinacy of social struggles and power relations within social spheres rather than the reproduction of domination and emphasizing the predetermination of social life.

This article aims to use the concepts of critical sociology to reflect on the relationship between new social movements and social change, the new social entities and types that these movements create. The critical sociological insight that will be proposed aims to create a framework for thinking about the solidarity networks that actors have developed in the face of regimes that have moved away from democracy in Türkiye and other countries in recent years.

Keywords: *Critical sociology, Social movements, Network solidarities, Social domination, nstitution.*

*Doç. Dr., Centre d'Etudes Turques, Ottomanes, Balcaniques et Centresasiatiques (CetoBac), Araştırmacı (Chercheuse Associée).
e-posta: elizemestan@gmail.com (<https://orcid.org/0009-0008-6573-9718>)

1. GİRİŞ

Eleştirel sosyoloji, düzenli tekrarlıklar, toplumsal yapıların ve belirlenimlerin yeniden üretimi üzerine yapılan çalışmalar üzerinden yayılmıştır. Bu sosyoloji toplumsal hareketlerin ve aktörlerin toplumlara değiştirme güçleri ve öznelleşmelerinden çok, sosyal yapıların belirlenimleri içerisindeki faillerin eylemlerini anlama/açıklamayı önerir. Bu tür bir kavrayışta toplumsal aktörler esas olarak toplumsal tahakkümün işleyişinin araçları gibi görülürler, aşılabilir sınırların içinde, olası sınırlarının bilincinde olarak hayatlarını ve eylem alanlarını inşa ederler (Spurk, 2006). Bu inşa belirlenmiş toplumsal alanlar içerisinde, diğer failer ile alan tahakkümü için mücadele ederek gerçekleşir. Bu mücadelelerin sonucunda ise hem alanlardaki hakim failer, hem alanların işleyiş kuralları değişir, ve en sonunda eylem alanlarında süregiden bu mücadelelerin bir sonucu olarak toplumun dönüşümünün gerçekleştiğini görürüz (Bourdieu, 1979, 2021: 506-512).

Bu tür bir sosyolojik kavrayış görece olarak stabil yapılarla işleyen toplumlar üzerine çalışmalarda kullanıldığında anlamlı olmaktadır: buralarda toplumsal yapılar güçlüdürler, alan dominasyonu için verilen mücadeleleri ve güç ilişkileri tarihsel döngüsünü büyük ölçüde tamamlayarak gücü kurumsallaştırmıştır (Spurk, 2006) ve yeni güç mücadelelerini de bünyelerine katarak evcilleştirirler -Avrupa toplumları özellikle sıkça bu eleştirel sosyolojik kavrayış ile analiz edilmektedirler. Ezilenlerin mücadelelerinden dönüşümler gerçekleşse de aslanan yeniden üretilen tahakkümdür. Fakat kurumların işlerliğini yitirdiği, siyasal rejimin hızlı değişimler göstererek kurumsal yapıların zemininin sarsıldığı toplumlarda, sosyal yapılar içinde toplumsal tahakkümün yeniden üretimi ve sosyal hayatın önceden belirlenimi (determinizm) üzerine yapılacak bir sosyolojiden ziyade, aktörlerin toplumsal mücadelelerinin sürekliliği, güç ilişkileri üzerine çalışmak daha anlamlı olabilir. Bu tür toplumlarda yapılacak eleştirel sosyoloji, yeniden üretim ve tekrarları değil, aktörlerin toplumsal arenada hâkim olma, kurumsal alanı ele geçirme/yeniden oluşturma mücadelelerinin sosyolojisi olmak zorundadır. Eleştirel sosyoloji yapısal tekrarların değil, toplumsal hareketlerin ve mücadelelerin zorlu serencamını araştırmak ve anlamak zorunda kalır.

Aslında bugün birçok toplum için böyle bir sosyolojik kavrayış önerilebilir: Günümüzde eleştirel toplumsal düşün toplumsal ilişkiler ve çatışmalara odaklanmak durumundadır. Çatışma, toplumsal hareket ve aktörlere odaklı bir eleştirel sosyolojik kavrayış ekolojik, pandemik ve göçlere dayalı sosyal krizler karşısında demokrasiden uzaklaşma tehdidi altında derin yapısal değişimlere zorlanan batı toplumlarını anlamak için de elzem gibi görünüyor. Bugünün eleştirel sosyolojisinin ciddiye almak durumunda olduğu temel sorular şunlardır: Yeni toplumsal hareketler hangi toplumsal dönüşümleri doğuruyorlar? Yeni tarihselcilikler nerelerde, hangi hareketlerde, hangi aktörlerin eylemleri içerisinde oluşturuluyor?

Bu makalede eleştirel sosyolojinin düşünsel araçlarını kullanarak yeni toplumsal hareketlerin toplumsal değişim ile ilişkileri ve bu hareketlerin ortaya çıkardığı yeni toplumsal değişim kavrayışı üzerine düşünmek amaçlanmaktadır. Makalenin önereceği eleştirel sosyolojik kavrayış, Türkiye’de ve birçok başka ülkede son yıllarda süren toplumsal mücadelelerde aktörlerin demokrasiden uzaklaşan rejimler karşısında güvencesiz hissetmeleri sebebiyle geliştirdikleri yatay ağ direnişleri ve mücadeleleri anlama/okuma çerçevesi oluşturmayı hedeflemektedir. Bu amaçla ilk bölümde eleştirel sosyolojinin gelişiminin tarihsel bağlamı tartışılacak, daha sonra özne sosyolojisi bağlamında eleştirel sosyolojiye getirilen yeni sorunsallar üzerine düşünülecek ve böylece sosyolojinin tarihinde ana eksen olan fail-yapı ikiliğinin ötesinde, eleştirel sosyolojik yaklaşımda yeni toplumsal hareketlerin yeri sorgulanacaktır.

2. ELEŞTİREL SOSYOLOJİK KAVRAYIŞIN GELİŞİMİNE İLİŞKİN DEĞERLENDİRME

Eleştirel sosyoloji uzun bir süre toplumsal tahakküm sosyolojisi olarak gelişti, böylece yapısal dönüşüme odaklanarak, aktörlerin öznelliklerini yapılarla yeniden üretilen tahakküm çemberlerinin içinde bir eyleyici olarak gördü. Dünyada bu eleştirel sosyolojik bakışın iki önemli epistemolojik kökenini görürüz: Frankfurt Okulu’nun eleştirel kuramı ve eleştirel Fransız sosyolojisinin yapısal inşacı ismi Bourdieu’nün toplumbilimsel yaklaşımı. Fransa’da eleştirel sosyolojinin epistemolojik paradigması Frankfurt Okulu’ndan doğrudan kaynaklanmıyor olsa da (Renault, 2012: 87-89), bireylerin seri üretimi yoluyla toplumsal yeniden üretime atıfta bulunan Bourdieu’cü tahakküm fikri, Frankfurt Okulu’nun eleştirel düşüncesiyle, özellikle de Adorno’nunki ile uyumludur (Spurk, 2006: 183-191).

Bu eleştirel sosyoloji, bir taraftan fenomenoloji ve Sartre'in varoluşçu insan kavrayışına karşı, diğer taraftan 1950lerin empirisizmine karşı yükselen yapısalcılığın etkisi altında, onunla bir hesaplaşma içerisinde gelişti. 1950li yıllara kadar toplumsal düşünce felsefenin hakimiyeti altındaydı, o dönemde bu, varoluşçu felsefenin ve fenomenolojinin, daha kesin olarak da Sartre ve Merleau-Ponty'nin hakimiyeti demektir. Bu baskın felsefeye karşı yapısalcılık ortaya çıkarken bireysel özerklik, aktör, insanın özgürlüğü ve en önemlisi özne fikirlerinin zemin kaybetmesine, giderek rafa kaldırılmasına sebep oldu. Bir dönem felsefi özgürlük kavrayışında baskın bir çerçeve olagelmış olan varoluşçu ve fenomenolojik kavramlar yavaş yavaş terk edilirken, Sartre'in insan ve özgürlük kavrayışı sosyal bilimler ve felsefe tartışmalarının dışına itildi (Spurk, 2006: 139).

Yapısalcılığın bu yükselişinin tarihsel çerçevesi önemlidir: Bu akım Cezayir Savaşı'nın sona ermesinden sonra De Gaulle'cü politikaların entelektüellerin ilgisini harekete geçirmekte büyük zorluk çektiği Fransa'da, siyasi bir kuraklık döneminde doğdu ve gelişti. Esasında bu gelişme, Fransa'nın tarihsel bağlamı içinde değerlendirilince daha anlaşılır olur: III. ve IV. Cumhuriyetin toplumsal ve tarihi sorumluluğu ile kendisini tanımlayan entelektüelinin II Dünya Savaşı sonrası dönemde tarihe en son büyük müdahalesi Cezayir Savaşı sırasında olmuştur. Sartre'in bu dönemde aldığı savaşa karşı eleştirel tutum onu döneminin cesur entelektüel sembolü haline getirmiş, Camus ile birlikte Fransa'nın Cezayir'deki savaş politikasına karşı tavır almış, dönemin Avrupa Sosyoloji Merkezi'nin başında bulunan Raymond Aron gibi çok farklı siyasal duruşlardan entelektüeller de dahil olmak üzere birçok önemli isim bu eleştirel tutumda birleşmiş, yine aynı dönemde birçok bildirden en önemlisi "121'ler bildirisi" (Cezayir Savaşı'na İtaatsizlik Hakkına Dair Bildirge) Cezayir Savaşı'na karşı farklı siyasal duruşların bulunduğu entelektüel bir cephe oluşturmuştu (Gülsoy, 2014: 93-112). Savaşa ve kolonyalizme karşı hümanist bir tarihselliği savunan, anti-kolonyal mücadeleye katılan dönemin entelektüellerine tarihin verdiği cevap, De Gaulle hükümeti altında, kurumsallaşmış güçlü yapılarla kendini yenileyen V. Cumhuriyet olmuştu (Spurk, 2006: 138-146). Bu kendini yeniden kuran toplumda entelektüelin rolü tarihsel ve felsefi yol göstericiden uzman statüsüne evrilmişti. Yapılar hakim sınıfların tahakkümünün yeniden üretimini sağlarken, entelektüelin rolü toplumun geleceğinin tasarlanması sürecinde devre dışı bırakılıyordu. Artık "devlet aygıtı" nı yönetenler toplumun geleceğini planlıyor, V. Cumhuriyetin kurumlarının ve başkanlık idare tarzının sağladığı bu yeni dönemde eski kurumları yeniden dizayn ediyorlardı. İşte bu yeniden oluşturulan, kurumsallaştırılan toplumda müzakere ve oйдаşma, oluşturulan/kurumsallaştırılan tahakkümün meşrulaştırılmasına yarıyordu (Rousseau, 2007; Bourdieu ve Passeron, 1964; Bourdieu, 1989). Eleştirel sosyoloji tam da bu tarihsellik içinde ortaya çıkan yapısalcı felsefeye cevaptır.

Foucault bu dönemin entelektüelini sorunsallaştırırken mevzuu daha açık kılar. Foucault eski tekil açıklamaların yerine yeni dönemde felsefenin çoğul yürütüldüğünü, uzmanlaştığını söyler. Dünyanın tüm çeşitliliği içinde sorunsallaştırılmasının öznesi olarak filozof figürü ortadan kalkar. Böylece Sartre bir kenara çekilerek alanı sınıflandırıcı ve çoğunlukla determinist insan bilimlerine açık bırakır (Dosse, 1991: 26). Foucault ve Sartre arasındaki entelektüel çatışma, bu ikincisinin *Kelimeler ve Şeyler*'e yönelik eleştirisine Foucault'nun cevabında netleşir. Burada Foucault eski dönemin bilgi sisteminin ötesine geçtiğimizi savunur ve "Hâlihazırda on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda başlayan dönüşümün çok ileri bir aşamasındayız: Artık bilgi kamusal bir şey haline aldı. Bilgi, aynı koşullara yerleştirilen her bireyin görebileceği ve saptayabileceği şeyi görmektir. Bu açıdan bilginin yapısı kamusal hale geldi. Herkesin bilgisi var. Sadece, bilgi aynı bilgi değil, ne formasyon açısından, ne kesinlik vs. açısından, ama bir yanda cahiller diğer yanda alimler yok. Bilginin bir noktasında olan artık hep ve hızla, bilginin başka bir noktasına yansıyor. Ve bu açıdan bilginin hiçbir zaman bu denli uzmanlaşmadığını ve ancak yine de hiçbir zaman da bu kadar kendi kendisiyle bu denli hızla iletişime geçmediğini düşünüyorum." der. (1994: 696 aktaran Gülsoy, 2014: 101).

Bourdieu bu bağlama bakarak anlaşılmalı, zira her ne kadar kendisini yapısalcı kuşaktan ayırarak "genetik yapısalcı" terimini tercih etse de, bu akımın ortaya çıkışının tarihsel koşulları Bourdieu'nün eleştirel sosyolojisini mümkün kılmıştı. Bu anlamda Bourdieu, yapısalcı yöntemin sosyoloji içerisinde geliştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Sosyolojiye ve sosyal düşünceye sosyal dünya vizyonunun "öznesizleştirilmesini" getiren onun eleştirel sosyolojisi olmuştur.

Tahakkümün yeniden üretilmesinin analizine odaklı bu "öznesizleştirilen" sosyoloji, Bourdieu'nün toplumsal hareketlere odaklı olmayan sosyolojisinin sonucudur: O, yapılarda ve kurumlarda yeniden üretilen tahakkümü inceler. Rancière bu konuda Bourdieu'ye en katı eleştirileri yapan filozoflardan biridir: Bourdieu'nün sosyolojisi

siyasal açıdan depresiftir ona göre. Onu determinizm ile en katı suçlayanlardan biri olan Rancière'e göre Bourdieu bireyi toplumsal çevresinin ona verdiği zevkleri, fikirleri ve duyguları içinde donmuş, sıkışmış olarak tanımlar. Rancière, Bourdieu'nün sosyal analizinin sonuçlarını kategorik ve kötümser olarak nitelendirir, çünkü Bourdieu tahakküm ilişkilerini tersine çevirmenin neredeyse imkânsız olduğunu ve bu sosyal adaletsizlik vizyonunun politik olarak "etkisiz" olduğunu savunmaktadır (Rancière: 1983). Bourdieu siyasal tavrında da bilimsel tavrı ile uyumlu olmuştur uzun zaman: 1968 olayları sırasında aldığı pasif tavır bu hususta önemlidir. Kendisi 1990lı yıllara dek kuramsal boyutta kalarak bir etkili kuramcı/sosyolog olmaya öncelik verir. Alain Touraine, Edgar Morin gibi sosyologlar Paris Nanterre Üniversitesin'de başlayan 1968 olaylarında aktif olarak rol alırken Bourdieu Mayıs '68'e ilişkin analizini geç bir tarihe kadar yayınlamamıştı (Vannier, 2015)¹. Daha ziyade bilimsel araştırma ile siyasal eylemciliği birleştiren Bourdieu (Wacquant, 2007), bunu da daha sonraki dönemde geriye bakarak yapmıştır. *"Onun için sosyal bilim yapmak, her zaman, siyaset yapmanın dolaylı bir yoluydu: Zaman içinde değişen şey, bu iki unsurun miktarı ve Bourdieu'nün siyaset itkilerinin bilimselliğe yedirilmesi derecesidir."* (Wacquant, 2007: 443) Her ne kadar otoriteye karşı gelen bir tavır ve sol düşünsel geleneğe eğilimi olsa da, bunun için otoriteyi devirmeye odaklı toplumsal hareketlere değil, öncelikle siyaset yapmanın bir yolu olarak gördüğü, bilimsel tavrını geliştirip derinleştirmeye öncelik vermişti. Bu ise Bourdieu'nün hem sınıfsal hem taşra kökeni sebebiyle Paris'teki elit çevrelerin okuduğu Ecole Normale Supérieure'deki dışlanma tecrübesinden de kaynaklanan, sosyal olarak güçsüz olduğu akademik alanda bilimsel gücü sağlamlaştırmadan militan bir siyasi tavra bürünmeme tavrı olarak analiz edilir: Wacquant, Bourdieu'nün kendisi gibi alt sosyal köken ve taşradan gelen öğretmenlerine yöneldiğini öne sürerken bu dışlanma tecrübesinin kuramsal yönelimindeki önemini anlamamızı sağlar (2007: 442). Bourdieu sosyal ayrıcalıkların cumhuriyet kurumlarında eşitlik kisvesi altında nasıl yeniden üretildiğini en iyi kuramsallaştıran sosyologdur, eğitim bu yeniden üretimin en önemli ayağı olarak incelenilir, Passeron ile ortak çalışmalarında. Ancak eşitsizliğin kuramsal olarak nasıl yeniden üretildiğini analiz ederken buna karşı bir toplumsal gücü düşünmemizi neredeyse imkânsız kılar. Yine de bu eleştirilerde Rancière kadar katı olmamak gerekebilir. Zira Bourdieu'nün militan olarak mesafeli durduğu Mayıs 1968 sırasında, Passeron ile kapanarak kotardığı araştırma sonuçlarının isyanın öncü kuvveti öğrencileri etkilediğini, kendisi ile o dönem sonrasında yollarını ayıran Raymond Aron'un 1989'da yayınladığı anılarından öğreniriz: Raymond Aron anılarında 1968'de öğrencilerin «Les Héritiers kitabında (Bourdieu ve Passeron, 1964) yayınlanan fikirleri kullandıklarını ve istismar ettiklerini» dehşetle hatırlamaktadır (Aron, 1989: 474, aktaran Mounier, 2001). 1968 baharında sokak gösterilerine ve üniversite genel kurullarına katılan, eğitimin işlev bozukluklarını anlatan sosyolojik broşürler dağıtan sosyologların tersine Pierre Bourdieu - Jean-Claude Passeron'a göre - "kafelerin sessiz, gece geç saatlere kadar süren ortamından yararlanarak, ortağıyla birlikte, militan ya da siyasi değil ama epistemolojik bir manifestoya son rötuşları yaptı: Le métier de Sociologue." (Joly, 2015). Ancak Bourdieu'nün Mayıs 1968 olaylarıyla ilişkisine dair en açık kanıt, ölüm yılında iki öğrencisi - Franck Poupeau ve Thierry Discepolo - tarafından yayınlanan Interventions, 1961-2001, Science sociale et action politique başlıklı kitapta sunulmaktadır. (Bourdieu, Poupeau & Discepolo, 2020). Bourdieu Mayıs 68 döneminde iki çağrı metni yayınlamış, birinci metinle öğrenci isyanının özerk, siyasi olarak yönetilen bir sistem içinde kalmamasını, 1789 devrimcilerinin Ancien Régime'e (Monarşiye) karşı çıkarken benimsediği yöntemlerle işlevsel hale getirilecek yaygın bir sosyal demokratik devrime dönüşmesini sağlamaya çalışmıştır. İkinci metin ise, teknokratların, sosyal demokratların ve teknokrat olmayanların bir araya gelmesini sağlamaya çalışırken izlenecek 16 ilkenin ana hatlarını çizmektedir (Robbins, 2011). Bourdieu belirli bir bilimsel meşruluk kazandıktan sonraysa (Wacquant bu meşruluğu haksız bir şekilde, yaptığı çalışmalardan çok Fransa'nın en önemli bilim kurumu Collège de France'daki kürsüsüne borçlu olduğunu öne sürer) siyasal tavrı ve toplumsal hareketler karşısındaki tutumu değişmiştir. Bunun en çarpıcı örneği 1995 Aralık olaylarında, 1968'in tersine olayların önemini azımsayan ve onların tarihsel akışa karşı olduğunu savunan Touraine'in aksine, Bourdieu'nün aktif katılımı olmuştur (Wacquant, 2007: 463). 1995 aralık grevleri sırasında Bourdieu işçilerin yanında yerini alarak harekete bilimsel otoritesinin desteğini verdi, Bourdieu'nün katılımı hareketin kapsamlı bir şekilde yeniden yorumlanmasını sağladı (Mounier, 2001: 231). Bourdieu'nün bu dönemden sonraki siyasal tavrının değişimine rağmen, toplumsal hareketlere odaklı olmayan sosyolojisi onun "öznesizleştirme" ve determinizm ile suçlanmasını önlememiştir.

¹ Homo Academicus'un (1984) bir bölümünde, 1960'larda üniversite demografisinin şişirilmesinin diplomaların değerini düşürdüğünü ve öğrencilerin mesleki ve sosyal istekleri ile bunları gerçekleştirme şansları arasında yapısal bir uçuruma yol açtığını göstermek için 68 olaylarına odaklanmıştır (Vannier, 2015).

Bu mirasın hakim olduğu sosyal bilimsel düşün içerisinde yapı ve özne ikiliği çerçevesinde yapılan tartışmalar eleştirel sosyolojinin gelişimini belirleyen ana eksen olageldi. Jan Spurk (2006) gibi bazı sosyal düşünürler, tüm bunların bir sonucu olarak, bu sosyolojiden türetilen günümüz sosyal bilimlerini büyük ölçüde seriye dayalı² ve analitik teorilerin egemenliği altında olmakla suçlamaktadır. Bu görüşe göre, günümüz sosyolojisinde diyalektik yaklaşımlar çok nadirdir. Diyalektik olmayan bir teorinin, iradi beyanlarda kaybolmadan bir toplumun değişimi ve farklı gelecekler hakkında nasıl düşünebileceği sorusu gündeme gelir: Toplumsal ufku belirleyiciliğine dayalı kotarılan sosyoloji farklı dünyaların inşasına nasıl katkıda bulunabilir ve hangi faillerce bu dünyalar inşa edilebilir, bunun mücadelesi nasıl verilebilir? Bourdieu'nün sosyolojisini eleştiren bu görüş, bu yaklaşımın «aşılabilir bir ufku» olduğunu öne sürer: Bu ufuk olduğu haliyle toplumsal durumun kendisidir. İnsanlığın aşamayacağı iddia edilen ufku seriler ve nesneleştirmelerin hakimiyeti oluşturur. Bourdieu'nün ölümünden sonra yayınlanan son kitabında söyledikleri de bu eleştiriyi doğrular niteliktedir: "Sosyal dünyanın algı kategorileri, esasen sosyal alanın nesnel yapılarının içselleştirilmesinin bir ürünüdür. Sonuç olarak, failleri sosyal dünyayı olduğu gibi kabul etmeye, ona karşı isyan etmek yerine onu apaçık olarak kabul etmeye yöneltirler..." (2022: 508). Serilere direniş ve muhalefet elbette vardır, ancak bu sosyoloji bize der ki bu muhalefet düzenleme ve pratiklerin düzenliliği ve yeniden üretimi ilkeleri aracılığıyla bünyeye katılır, yani yapıların işleyişi tarafından emilir. Yine de toplumsal hayat bütün determinizmler içerisinde bir muğlaklık ve öngörülemeslik barındırır, işte siyasal mücadeleler toplumsal alan yapılarının muhafazakar yeniden üretimi veya dönüşümü için bu muğlak alanlara yatırım yaparlar (Bourdieu, 2022: 509).

Yine de temkinli olmalı bu tespitlerde, zira Bourdieu yapısalcı metodu sahada empirik çalışmadan aldığı sosyal gerçeklikle buluşturarak "eski yapısalcılar"dan ayrılır ve yapılar üzerine odaklı bir düşünceyi sosyolojinin özneyi yeniden kavramsallaştıran çerçevesine katar, bu anlamda Bourdieu ve özne ilişkisi biraz daha karmaşıktır. Bourdieu öz-düşünümse kavrayışında yapısalcılıktan kendisini ayrı tutardı ve toplum kavrayışını öznelerin, insanların olduğu alana geri getirerek sosyolojikleştirirdi. O'na göre kurallar ve düzenlilikler üzerinde ısrar etmek hiçbir şekilde "özne" kavramından vazgeçmek anlamına gelmezdi. Zira özne, "*nesnel' dağıtım mekanizmaları içerisinde oluşan olasılıklar* dünyasında ortaya çıkar" (Pinto vd, 2004: 7-15). İşte Bourdieu'nün 2022 yılı notlarında siyasal mücadelelerin konusu olarak bahsettiği toplumsal alandaki öngörülemes/önceden belirlenemez muğlaklık, failerin bilinçlenmesi sonucu direnişe geçmeleriyle değil, bu olasılıkları yorumlamalarıyla oluşur.

Bu olasılıklar dünyasını/muğlak belirlenemezliği anlayabilmek için dışsal belirlenimlerin içselleştirilmesi olan habitustan ve işleyişinden bahsetmemiz gerek: Bu içselleştirme, toplumsal olanın kişinin kendisiyle ilişkisini belirleyen zihinsel, derinden gelen bir şey haline gelmesidir, yani kişinin "yazgılı" olduğu şeyi kendisinin yaptığını varsaydığı anlamında bir içselleştirmedir (Mounier, 2001: 21-39). Habitus açıklaması içerisinde Bourdieu bireyleri ciddiye alır: Onun bireyleri varlıklarını haklı çıkarma hakkına sahiptirler. "Habitus, indirgenemez olan, her defasında kolektif şemaların bir tür bireyselleşmesi olacaktır (Corcuff, 2007)." Habitus sayesinde somutlaşmış ve kalıcı eylemler edinen failer, bir orkestranın bestelenmiş bir eseri yorumlaması gibi, öznel yorumlar yaparlar, bu yorumlar tam olarak önceden verili değildir, tam bir determinizmden bahsetmek bu anlamda çok doğru değildir. Failer toplumsal koşullarını yeniden üretirler, ancak bunu öngörülemes bir şekilde yaparlar, bu süreçte ise verili olasılıklar dünyasında öznelliklerini inşa ederler (Bourdieu ve Passeron, 1970; Bourdieu, 1998).

3.ÖZNE SOSYOLOJİSİ VE ELEŞTİREL SOSYOLOJİYE YENİ AÇILIMLAR

Bourdieu sosyolojisine özne/aktör sosyolojisinden gelen eleştiriler failiğin bu kavranışını esasen aktörleri pratikte eylemsiz kılmakla suçlar. Bu yaklaşıma göre, bu tür bir eleştirel sosyoloji tahakküm paradigması üzerine inşa edilmiştir ve bu tahakküm paradigmasında "nesnel" olarak kabul edilen şey yapısal ilişkilerdir. Bu tahakküm paradigmasında güç ilişkilerinin özerkliği yoktur: Bunlar aktörler tarafından yaşanan çatışmanın, tarihselliğin ve toplumsal dönüşümün vektörleri değil, tahakkümün, sistemlerin ve rasyonalitelerin en yüksek işlevselliğinden öznelerin en mahremine giren araçlardır. Bu güç ilişkileri tahakküme karşı en fazla birkaç marjinal direniş alanı sunar. (Macé, 2020: 49).

² Spurk'a göre 'seri' (la série), güçsüzlüğe dayalı belirli bir pratik-eylemsel varoluş tarzını gösterir. Seri varoluşta bireyler başkaları ne ise o olmak için çabalarlar, çünkü "dışsal olarak koşullandırılmışlardır". Spurk, kavramı günümüzün bireylerinin yaşadığı toplumsal koşullanmışlıkları ve determinizmi ifade ederken kullanır. Ona göre, bu toplumlarda "kadercilik eylemlerimizi, dünya görüşlerimizi ve düşüncelerimizi ele geçirir." (Martuccelli ve Spurk, 2014: 34) "Yeni olan bireyselleşme değil, bireyciliğin aldığı biçimdir: seri bireycilik. Batı Avrupa'da sosyal sınıfların ve komüniter kapitalizmin gerilemesinin ve sosyalist rejimlerin çöküşünün ardından, 1980'li ve 1990'lı yılların modernist dalgası yönetilen dünyayı ve siyasi, ekonomik ve kurumsal karar alıcıları kasıp kavurdu. Bu modernleşmenin alternatifi yoktur ve özneler dayatılan bu projeye pasif bir şekilde uyum sağlarlar" (Spurk, 2006: 173)

Toplumsal eleştirel düşüncenin monopolü bu tahakküm paradigmasında değildir aslında. Bu paradigmaya alternatif olarak bir başka sosyolojik gelenek daha vardır: "Eylem ve toplumsal hareketler sosyolojisi" (Touraine, 1978; Macé, 2020). Bu gelenek, aktörler arasındaki güç ilişkilerinin analizine odaklanır, böylece güçlü bir şekilde "kurumsallaşmış" gibi görünen şeylerin kırılabilirliğine ve olumsuzluğuna dayanır, zira kurumsallıklar ve "somut dünya" dediğimiz, esasen aktörlerin güç ilişkilerinin sonucunda sürekli bir dönüşüm içindedir. Bu sosyolojiye göre dünyanın dışında/üstünde bir gerçeklik yoktur, sosyal gerçeklik tamamen aktörler arasındaki eylemler ve ilişkiler tarafından şekillendirilir. "Dünyanın dışı yoktur, tamamen oyuncular arasındaki eylemler ve ilişkilerin bütünü tarafından şekillendirilir. Burada savunduğum iktidar paradigmasının temeli budur. Bir iktidar(pouvoir) ilişkisi ille de bir güç (force) ilişkisi, hatta şiddet ilişkisi anlamına gelmez: Güç ya da şiddetin uygulanması, grev, atalet, direniş vb. nedenlerle iktidarın normal bir şekilde uygulanmadığı durumlarda gerekli görünebilir. Ancak bu güç ve şiddet aynı zamanda iktidarın uygulanmasındaki kırılabilirliğini ve onu gerçekleştirmekteki zorluğun da işaretidir (Macé, 2020: 54)." Bu durumda sosyoloji tahakkümü aktörlere hükmeden bir gerçeklik olarak görmek yerine aktörlere iade etmelidir: Tahakküm artık gerçekliğin yüce nesneliliği olarak değil, bir 'tahakküm hissinin' ifadesi yoluyla, güç ilişkilerinin toplumsal deneyiminin öznel gerçekliği olarak görülmeli, böyle incelenmelidir (Macé, 2020: 54).

Bu anlamda toplumsal gerçeklik bir yandan kısıtlayan, eylemi sınırlayan bir çerçeve sunarken, diğer yanda direnişler, toplumsal eleştiriler, sınır aşmalarının meydan okumalarına tabidir, bu da sosyal gerçekliğin dönüşüme açık kırılabilir ayağıdır. Sosyal gerçeklik tarihselliğin olmadığı, ezel-ebed bir durum değil, tarihsel koşulların getirdiği mücadelelere, direniş ve sorgulamalara açık, olumsaldır. Tarihsellik ise toplumlara içkindir. Alain Touraine'in düşüncesinde tarihsellik fikri, toplumsal konfigürasyonların olumsal dönüşümüne işaret eder, bu ise güç ilişkilerinin çatışmacı dinamikleri sebebiyle olur. Bu, iktidar paradigması için çok değerlidir. Touraine, toplumsal belirlenimlerini özgürlük içinde yeniden yorumlayan aktörlerden bahseder, ve toplumsal belirlenimlerin içinde de öznenin inşasını mümkün görür. "Bireyin (ya da grubun), kabullenilen ve yeniden yorumlanan yaşanmış deneyiminin özgürlük ile ilişkilendirilmesi yoluyla bir aktör olarak inşa edilmesine "özne" ismini veriyorum. Özne, yaşanmış bir durumu özgür eyleme dönüştürme çabasıdır; başlangıçta sosyal belirlenimler gibi görünen şeylere özgürlüğü katar (Touraine, 1994: 24)." Bu noktada tarihsellik (historicité) bir toplumsal proje ile mümkün olur ve toplumsal çatışmalardan/toplumsal hareketler içinden ortaya çıkacak öznenin inşasında en önemli rolü oynar. "... bir toplumun tarihselliğinin en önemli çatışmaların merkezinde yer aldığını savunuyorum. Toplum çatışmalarından kendisini üretir. Çatışma fikrinin yerine toplumsal hareket konmalı. (...)Toplumsal hareket, somut bir topluluk içinde tarihselliğin toplumsal yönetimi için sınıfsal hasmına karşı mücadele eden bir sınıf aktörünün örgütlü kolektif davranışıdır (Touraine, 1978: 104)."

Michel Wieviorka (2012), Daniello Martucelli (2010) ve Geoffrey Pleyers (2016) gibi özne sosyolojisi alanındaki son çalışmalar ise bir "özne durumu"na vurgu yapmakta ve "öznelleşmenin bir süreç, bir meydan okuma, kendi üzerinde sürekli bir çalışma olarak anlaşılması gerektiğini" belirtmektedir. Bu tanımlar ışığında, toplumsal harekette öznelleşme tamamlanmış bir süreç olarak değil, toplumsal yaşam üzerinde etkileri olan ve devam eden bir süreç olarak görülmelidir. Dolayısıyla bu sosyolojik yaklaşımda aktörler öncelikle sosyal belirlenimlerin ve tahakkümün taşıyıcıları olmaktan çok, sosyal belirlenimlerini eleştirel öz-düşünümünden geçirerek onları aşabilme yetisine sahip birey ya da gruplardır. Ancak bu yeti, bir vaat olmanın ötesinde gerçekliğe geçişini ancak tarihselliğe sahipse yapabilir: Aktörler ancak tarihselcilik ışığında eyleme geçerek belirlenimleri kırarak bir öznelleşmeyi inşa edebilirler. Tarihsellik Touraine'de bir toplumsal proje, tarihe yön verme iradesi olduğu kadar, miras alınan sosyal belirlenimleri de eleştirel yeniden okuma, kendi üzerinde eleştirel çalışma ile birlikte yürütülmek zorundadır. Özne ne yalnızca proje (tarihselcilik, tarihe yön verme irade ve isteği) içinde inşa edilebilir ne de miras alınan kimlik ve sosyal belirlenimlerin içinde: Bu ikisi birlikte bir eleştirel öz-düşünümünden geçmek zorundadır (Touraine, 1994).

Fransız eleştirel toplumsal düşüncesinde bu iki gelenek iki karşıt cephe gibi işlemektedirler. Oysa farklı coğrafyalarda bu yapı/fail ikiliğine karşı geliştirilen yeni epistemolojilerde yönelimsel insan eylemi ve iradesi ile bunun oluşum koşullarının birbirleriyle ilişkisi çerçevesinde bu ikilik sorgulanır.

4. FAİL-YAPI İKİLİĞİNİN ÖTESİNDE : ELEŞTİREL SOSYOLOJİDE TOPLUMSAL HAREKETİN YERİ

Bu karşıtlıklar arasında anlamlı bir köprü yeni bir toplumsal dünya ontolojisi tesis edilerek, ilişkiel sosyoloji yaklaşımıyla kurulmaya çalışılmıştır. Roy Bhaskar (2017: 63-68) eleştirel realist yaklaşım üzerinden yapı-fail karşıtlığını sorgularken "toplum insan etkinliğinden bağımsız olarak var değildir. Ama insan etkinliğinin ürünü de değildir. (...) Şu halde toplum yönelimsel insan eylemi için zorunlu koşulları sağlar ve yönelimsel insan eylemi de onun için zorunlu bir koşuldur" der. Yapı-fail ikiliğinin ötesinde ilişkiel bir kavrayışı savunan sorgusunda, sosyal yapıların insan failliği tarafından yeniden-üretildiği ya da dönüştürüldüğünü ve aynı zamanda bu yapıların sadece insan failliği sayesinde var olduklarını, onun aracılığıyla uygulandıklarını gösterir. Sosyal yapıda bulunan aktif öznelerin o yapıyı yeniden-üretmek için "üzerinden atlamaları gereken delikleri bize gösterebilecek kavramları (2017: 74), faillerin işgal ettikleri konumlar ve bu konumlar üzerinden giriştikleri pratiklerin temas noktalarını ancak ilişkiel yaklaşımın (sosyolojinin) sunabileceğini öne sürer. Sosyolojide ilişkiel anlayış toplum içerisinde farklı çıkar ve çatışmaların, sosyal yapıdaki çıkar güdümlü dönüşümlerin olanaklılığını -dolayısıyla yeniden üretim ve tekrarlar içerisinde çatışmalardan kaynaklı gelecek dönüşümleri ve toplumsal değişimi- anlamayı sağlar. "Yapılar, özgül tarihsel/kolektif çıkarlar, oyunun mantığı, aktörlerin yatırım ve stratejileri ile olayların bağlamsallığını devreye sokan ilişkiel bir mantık sayesinde anlaşılabilir" (Çeğin ve Göker, 2012: 14). Herhangi bir çözümlenen birim, konumsallığı ve bağlamsallığı içerisinde düşünülmelidir, ilişkielci sosyolojide herhangi bir *a priori* çözümlenme birimi devreye sokulamaz (Çeğin ve Göker, 2012). Bu anlamda toplum tahakkümü yeniden üreten yapılardan ibaret değildir, ilişkiel kavrayışta o tahakküm dönüşümü de içinde barındırır. Fakat Bhaskar, toplum ve failin beraber işleyişini ve dönüşümün de bu işleyiş içerisindeki ilişkiellikler yoluyla gerçekleştiğini gösteren kavrayış araçlarını sunarken, toplumsal mücadelenin neden ve nasıl oluşabileceği, faillerin sisteme/yapıya/tahakküme muhalif ufuqlarının nereden kaynaklanabileceği konusunda çok açık değildir. Bhaskar yapının içerisinde faillerin pratiklerinin çatışmalarının getirdiği değişimi ilişkiellik içerisinde kavramsallaştırırken ve Bourdieu'deki failin çıkışsızlığına bu anlamda bir öznelleşme ve özgürleşme imkanı sunarken, bu özgürleştirmenin vektörü olabilecek bir tarihselliğe sahip toplumsal hareketin ortaya çıkışını, neden ortaya çıktığını, bu tür bir kolektif hareketin toplumsal değişim açısından analizini bu kavrayışta tam olarak göremiyoruz. Bu soru burada fazla açılmayacak, belki bir başka makalenin sorunsalı olacaktır.

Yapıların ötesinde, kurumlar içerisinde yeniden üretilen tahakkümden çıkışı anlamaya çalışan bir başka sosyolog Luc Boltanski, Bourdieu'nün eleştirel sosyolojisini geliştirir ve yapıyı merkeze alan gelenek ile özne sosyolojisini birbiriyle uyumlulaştıran bir yaklaşım geliştirir, böylece uzlaşmaz gibi görüneni sosyal gerçekliğin işleyişini analiz ederken buluşturur. Sosyoloji yolculuğuna Bourdieu ile ortak çalışmalarla başlayan Boltanski, daha sonraki dönemde tahakküm yapılarına meydan okuyan eleştirel eylemleri ve bu eleştirel/muhalif eylemlerin kurumlar ile etkileşimlerini, iletişimlerini incelemeye odaklandı. Ona göre sosyal dünya güç mücadeleleri ve yanılsamalardan ibaret değildir. Boltanski sosyolojisinde bireyler adaletsizlikleri ifşa edebilecek ve kurumlarla makul anlaşmalara varabilecek eleştirel becerilerle donanmış konumdadır (Molénat, 2009 : 210-216). Boltanski, toplumsal hayatın faillerinin eylemlerini savunma kabiliyetlerini küçümsemekten ziyade, yapıların biçimlendirdiği aktörlerin "yanılgılarını" ciddiye almayı önerir, çünkü eleştirel eylemin ortaya çıkışını, tahakkümün eleştirisinin kaynağını anlamak için ipuçlarını bize verecek anahtar buradadır (Boltanski, 1990: 124-134). Bhaskar'ı anımsatan biçimde, fail yapıda doğmuş ve oluşmuştur ve yönelimsel eylemini gerçekleştirirken yapının ona verdiği «yanılgısını» (kimliğini, değerlerini, konumunu) kullanır.

Boltanski'nin Bourdieu'cü eleştirel sosyolojiye karşı oluşturduğu "eleştirinin sosyolojisi", aktörlerin öz kavrayışlarını ve dolayısıyla meşrulaştırma ve eleştiri pratiklerinde kullandıkları kategorileri ciddiye alarak bir alternatif kavrayış sunar (Celikates, 2012). Bu kavrayış pragmatik sosyoloji ile mümkün olur. Boltanski ve meslektaşlarının Bourdieu sosyolojisinden kopma yaşadktan sonra analizleri bütüncül açıklamalar kullanmaz, bireylerin pragmatik esneklikleri ve benimseyebilecekleri eylem mantıklarının çoğulluğu üzerinden işler. Bu şekilde tüm eylemleri aynı küçük kavramsal anahtarla açıklayan sosyolojilere bir alternatif sunmaktadırlar. Artık mesele bireyin stratejist mi, özdüşünümsel mi yoksa rutinci mi olduğu değil, hangi durumda ne olduğu ve sırasıyla ve duruma göre bunların hepsi birden olabileceği gibi, tüm bunların yanı sıra pek çok başka şey de olabileceğidir (Molénat, 2009: 216).

Şunun altını çizmek gerekir: Boltanski pragmatik sosyolojik kavrayışını kurmak için Bourdieu'nün genetik yapısalcı sosyolojisinden ayrılırken, yapının etkisini gerçekleştiren/hayata geçiren kurumları ciddiye almaya devam ediyordu ve pragmatik sosyolojinin eylem analizlerini tahakküm meselesiyle beraber okuyordu (2008: 17-43). Yani pragmatik aktörler kurumlarla kuşatılmış, yapıların içine doğmuş şekilde, sosyal pratiklerini onlarla ilişki ve onların içinde birbirleriyle ilişki içerisinde kotarırlar. Kurumlarda yer alan tahakkümü onaylama/yeniden üretme aygıtları ile toplumsal aktörlere içkin olan eleştirel yeti yoluyla geliştirilen bu tahakkümün eleştirisini bir arada düşünmek gereğini savunur Boltanski: Onaylama ve eleştiri ancak diyalojik ilişkileri içinde düşünüldüğünde anlam kazanır der. Bu anlamda "onaylama"nın (kurumun) temel yönelimi aktörlerin eleştirilerini engellemek ya da eleştirilere yanıt vermektir. Yani kurum, toplumsal aktörlerden aldığı eleştirilerle ilişkisi üzerinden değişir. Sosyal aktörlerin mücadelesi de kurumun onlara verdiği yanıtlara göre değişir. Boltanski'ye göre toplumsal değişim, kurumsal onaylama ve ona karşı çıkan aktörün eleştirisi arasındaki bu diyalojik ilişkilene sonucunda ortaya çıkar. Diğer yandan Boltanski der ki, eleştirel aktörler, onaylanmış doğrulara karşıt bir bakış açısına sahip olmasaydı, tüm uygulama noktalarını kaybeder ve bir tür nihilizme düşerlerdi (Boltanski, 2009). Öyleyse muhalif toplumsal fail, öncelikle onaylanmış bakış açısından farklı bir ufka ve bakışa, dolayısıyla eleştirel yetiye sahip olabilmeli (öznelleşme alanı), ancak kurumsal alan da ona cevap verebilmelidir. Zira kurum eleştirel duruşa cevap vermezse, eleştiri tüm uygulama alanını yitirir ve içine düşülen çaresizlik nihilizmi getirir. Özetlemek gerekirse, Boltanski'nin aktörleri eleştirel yetiye sahipliklerini de tahakkümü yeniden üreten yapı içerisinde yaşarlar, geliştirirler, ancak yapı içerisinde de olsalar yaşadıkları adaletsizlikleri, ezilmeleri açık eden süreçlerde itiraz edebilmelerini sağlayan bir ufka sahiptirler. Peki bu nasıl olabilir?

Boltanski bunun nasıl olabildiğini uzunca tartıştığı 2009 tarihli kitabı *De la Critique* (eleştiri üzerine)'de kurumların işleyişinin üzerine gider ve onların "müphemliğini"³ vurgular: Bireyler bir yandan kurumlara güvenirler, onlara "inanırlar", çünkü kurumlar "bedensiz varlıklar" - habitussuz, çıkarsız, toplumsal varlıksız - olarak tarafsız, "ortak faydanın" temsilcileri oldukları savı üzerine kurulmuşlardır, meşrulukları bu ortak fayda kavrayışı üzerine kuruludur. Sorun şudur ki, bu bedensiz varlık, kendisini sözcüler, yani hepimizin olduğu gibi etten-kemikten varlıklar aracılığıyla ifade etmek dışında konuşmaz, aktörlerle ilişkiye geçmez. Bu dünyevi gerçeklik içerisinde kurulan ilişki, bedensiz varlık olan kurumların birer kurgu olduğu ve sadece onları oluşturan ve onlar adına konuşan bedenli insanların gerçek olduğu bir ilişkidir. Beden demek habitus, sınıfsal aidiyet demektir. Kurumlar, temsilcileri olarak bedenleri olan, belirli habituslara ve aidiyetlere sahip insanları seçerler. Kurumlar tahakkümü bu temsilci bedenlerin yurttaşlar ile ilişkileri üzerinden yeniden üretirler. Dolayısıyla bu kurumlar adına konuşan sözcüler ile - habituslarıyla, sosyal bağlarıyla, sınıfsal çıkarları kollamalarıyla - muhatap olan failer, kurumları o insanların bedenleri, kurdukları tahakküm aracılığı ile kavramaya başlarlar (Boltanski, 2009: 130-135). Kurum içinde ve kurumlarla iletişim, bu bedenli varlıklar ile iletişimidir. Bu iletişim içerisinde ortaya çıkan çatışmalar kurumlarla toplum arasında krizlere sebep olabilir. Kurumsal krizler, bu ilişkisellik içinde ezilenlerin öfkelenmeye başladıklarında ortaya çıkan toplumsal gerilimlerin sonucu belirir.

Boltanski burada ortak toplumsal yaşamın temeli olan "*hermenötik çelişkiyi*" görür. Eleştirinin yeşerebileceği bir gedik açan da bu hermenötik çelişkinin uyandırdığı endişedir. Failer elbette yapıların içine doğmuşlardır ve bu anlamda yapılar onların öznelleşme alanlarıdır. Fakat yapının işleyiş alanı olan kurumlarda yapının çatlaklarını "bedensiz kurum"u temsil eden "bedenli ve çıkarları olan" sözcülerin pratiklerinde gören failerde eleştirel sorgulamalar, karşı çıkışlar başlar. Çünkü ortak fayda iddiası üzerine inşa edilen kurumların işleyişinde esasında tahakkümü elinde tutanların faydasını yeniden üretir. Hermenötik çelişki, ortak fayda söylemi altında bir zümrenin faydasını kollayan kurumsal işleyişe içkindir. "Kurumlar, hermeneutik çelişkinin üstesinden gelemedikleri takdirde, bu çelişkiyi bastırmak ya da atlatmak üzere tasarlanmış mekanizmalarla desteklenir. Mutlakiyetçi ayartma, aktörlerinkinden daha yüksek seviyede bir konumu işgal etme iddiasına içkindir." (2009: 145) Mutlakiyetçi vaziyet şurada vuku bulur: kurumun birbiriyle çatışan aktörler açısından ulaşılamayacak, ortak faydayı temsil ettiğini iddia ettiği gücü, "bedenli" (gerçek sosyal dünyanın bir elemanı) kurum temsilcisinin sosyal çatışmaya müdahalesini meşru kılar. Bu müdahale esnasında bir toplumsal grubu itiraz eden diğer gruba karşı "ortak fayda" adına savunarak yeniden düzeni sağlamak ve kurumun saygınlığını tahkim etmeye çalışınca - ki kurumlar yapısal tahakkümü tekrardan üretecekleri için olacak olan genellikle budur- geçici bir sükunet oluşabilir.

3 Kurumların bu müphemlik içinde tanımlanması, kurumu sabit, konsensus ve uyumu üreten bir oluşum olarak değil, failerin çatışmacı bir oyun ve mücadele alanı olarak görmeyi önerir. Boltanski'nin kurumların müphemliğini kavramsallaştırması, ilişkiel realist bir kurum okumasına oldukça yakındır. İlişkiel realist bir kurum okuması için bkz. Öğüt (2019).

Oysa düzene geri dönüş ancak "kaybedenler" in eleştirilerini tamamen susmaları ile mümkün olur. Bu "tamamen susma" gerçekleşmesi güç bir durumdur. Yekpare bir sessizlik ve pürüzsüz onay için "ezilenlerin söz haklarının ellerinden alınması" dışında bir yol yoktur. Bunun yerine kurumun otoritesini yeniden tahkim edebilecek şekilde, sözcüsünün eksik/adaletsiz/yanlış davrandığı savı ile idare edilebilir. Sözcü yanlış yapmıştır, devreden çıkarılmalıdır, kurum "ortak faydaların" kurumu olmaya devam etmelidir. Bu önleme rağmen ayaklanma ikna edilemez ve hatta derinleşirse bu "bedensiz varlık" olan kurumun (iyi) niyeti ile "bedenli sözcülerin" (kötü) niyetleri arasındaki ayrımı savunmak güçleşecektir. Daha da önemlisi, ayaklanma daha ileri bir seviyede toplumda düşünümsel boyutu tetikleyebilir, yaygınlaştırabilir, farklı bir kabulü (farklı bir toplumsal ufku, tarihselliği) masaya yatırabilir (2009: 147).

Öyleyse özetleyecek olursak, öncelikle kurumlar tahakkümün etkisini ortak fayda iddiası altında gerçekleştirirler. Eğer kurumlar bütün toplumsal alanı, orada en ufak bir eleştirinin yeşermesine izin vermeden işgal edebilselerdi, bu tahakküm sınırsız olurdu (2009: 149). Oysa demokratik siyasal işleyişte hermenötik çelişki (ortak fayda miti altında sosyal tahakkümün güçlenmesi) bizzat kurumsal işleyişe içkindir ve eleştiri bu hermenötik çelişki içine dalarak kurumda gedik açar. Toplumsal dönüşüm veya kurumların yıkılması ile radikal değişim bu çelişkinin tetiklediği hareketlerle mümkün olur. Toplumsal hareketin ateşlenmesi, kurumsal işleyişe içkin eleştirel süreçlerin derinleşmesiyle olur.

Boltanski kurumların tahakkümü onaylayan ve kutsallaştıran işleyişini kurumsal ritüellere bakarak açıklarken bu gediklerin işleyişin içinde nasıl açıldığını daha detaylandırır. Kurumsal ritüeller, "ortak fayda" mitinin vücut bulduğu ve kutsandığı anlardır. İşte yine bu ritüeller uygulanırken boşluklar yaşanır, görevi kötüye kullanmalar veya tahakküme tâbi olan failerin kural bozucu hareketleri kutsallığı bozan itaatsizliklerin ortaya çıkabileceği alanlar/kanallar açar (2009: 126-127). Bu noktada aktörler arası çıkan çatışmaya kurumun verdiği cevap, taraflardan birinin yanında durmak, gerektiğinde ise şiddeti (sembolik ve fiziksel) kullanmak yoluyla çatışmayı bastırmak olabilir. İşte bu an kurumun kutsallığının bozulduğu, "kral çıplak" anıdır. Kamusal/ortak fayda miti çatırdar. Kurumlar sarsılır, çatışma derinleşir, değişim ufku gözükür.

Boltanski tahakküme doğmuş, orada kendisini inşa etmiş aktörlerin eleştirilerinin kaynağı ve o eleştirilerin toplumsal dönüşümü getirebilme gücü üzerine düşünürken, "onaylama" ve "eleştiri"yi (kurum ve toplumsal mücadele) toplumsal yaşamın karşılıklı işleyen iki unsuru olarak düşünür. Kurumlar eleştiriye karşılayabilmeleri oranında yapısal tahakkümün yeniden üretileceği mekanizmalar olarak güçlerini tahkim edebilirler. Tahakkümün yeniden toplumsal onayı kurumun gücünün tahkim edilmesiyle sağlanır. Ya da kurumlar derinleşen toplumsal eleştiriye karşılayabilecek kapasitede değillerdir, o zaman radikal değişimlerin zorlaması kaçınılmazdır. 68 Mayıs ayaklanmaları sonrası Fransa'daki eğitim sisteminin ve aile hukuğunun baştan düzenlenmek zorunda kaldığını hatırlayalım: ortaya tam anlamıyla bir toplumsal/siyasal devrim çıkmasa da toplumsal itirazın derinleşme dönemlerinde kurumların radikal değişimleri geçirmeleri kaçınılmaz olur. Değişim, bu çatışmalardan gelecektir, elbette kurumların eleştirileri karşılama kapasiteleri oranında : ya büyük ayaklanma ve radikal değişimler, ya da kurumsal işleyişin özdeşleşmişliği yoluyla dönüşümü bu çelişkiler sonucunda toplumu bekleyen tarihsel ufuktur.

5. HERMENÖTİK ÇELİŞKİ VE YENİ ÖZNELER, YATAY AĞ HAREKETLERİ

Eleştirel sosyolojinin düşünümselliği tetikleyici bu tartışmaları çok önemlidir. Söz konusu tartışmalar sosyolojik kavrayışa tahakkümü etkin kılan yapıların içine doğan failerin toplumunda muhalefetin nereden işleyebileceğini, dahası bu muhalefetin toplumsal değişimi nasıl sağlayabileceğini anlayabilecek düşünsel araçlar sunuyorlar.

Peki ya eleştirinin kurumlar tarafından dikkate alınmadığı bir rejimde durum ne olacaktır? Aktörler hermenötik çelişki sebebiyle kurumsal işleyişe karşı itirazlarını ifade etmeye çalıştıklarında Boltanski'nin işaret ettiği onaylama mekanizmaları/kurumlar içerisinde açılan kanallar yoluyla sisteme müdahale etmelerinin bir yolunu bulamadıklarında ne olabilir? Dahası, eleştirinin yönelmesi gereken -ve eleştiriye alımlaması gereken- kurumlar kriz hatta çöküş halinde ise bu eleştirel aktörler ne yapabilir? (Küçük ve Türkmen, 2020) Toplumsal eleştiriler ifade edileceği kanalların kapalılığı sebebiyle kriminalize edildiğinde, aktörler eleştirel taleplerini ve itirazlarını dile getirmekten vazgeçip susarlar mı? Bu tür toplumlarda eleştirel taleplerin sustuğu, kamusal alanın sessizleştiği dönemleri toplumsal hareketler sosyolojisi nasıl yorumlamalıdır? Sokakta eylemci ve örgütsel direnişler görülmeyen dönemlerde aktörlerin itirazlarına ne olmuştur? Taleplerin kamusal alanda yüksek sesle

dile getirilmemesi toplumsal rızanın ölçütü müdür? Yoksa mobilizasyon tipi mi değişmiştir? Böyle toplumlarda farklı tarihsellikler gelişebilir mi?

Toplumsal tahakkümün işleyiş mekanizmalarına eleştiri ve itirazlar, bu eleştirilerin alımlanabileceği kanallar kapalıyken de devrede olmak zorundadırlar. Zira Boltanski'nin de gösterdiği gibi, kurumlarda tahakküm yeniden üretildiği gibi, işleyişe içkin hermenötik çelişki, failerin ezilme ve tahakküme eleştirilerini de durmadan üretmeye devam eder. Toplumsal hareket kavramı uzun zamandır siyasetle olan ilişkisi üzerinden, özellikle de "siyasi fırsatlar" (Tarrow, 1994) perspektifinden, sanki herhangi bir direniş biçimi yalnızca siyasi iktidarla ilişkisiyle konumlandırılabilir gibi tanımlanmıştır. Ancak, siyasi alan ile ilişkisi ne bir önkoşul ne de kaçınılmaz bir sonuç olan, eşitlikçi ve özgürleştirici taleplere sahip birçok muhalif alan vardır. Bu alanlar tabandan toplumsal dönüşüme odaklanılan yerlerdir ve bizi toplumsal hareket, muhalefet/direniş kavrayışlarımızı tekrar düşünmeye zorlarlar (Fillieule, 2009). Özellikle demokratik işleyişten uzaklaşan bir rejim altında direniş ve itiraz, eğer bununla sadece protestoları ya da kamusal gösterileri kastediyorsak, çok görünür değildir. Gösteriler kesinlikle yasak değildir, ancak iktidarın kamusal ve siyasi alanı kontrol etme yöntemleri bu gösterilere katılımı kriminalize eder ve aktörleri caydırır (Della Porta, 2020: 274-292).

Başka çalışmalarımızda James C. Scott'ın (1985) siyasal-altı kulislerde siyasal eylemliliğin temelini görmesine ve Gibson-Graham'ın "yer siyasetleri" (2004) kavrayışına referans vererek, yeni dönemde yatay ağ örgütlenmeleri üzerine gitmek gerektiğinin altını çizmiştik (Türkmen, 2021, 2024). Daha önceki saha araştırmalarımıza da dayanarak (Türkmen, 2014, 2018, 2020) değişim kavrayışlarının çoğulluğunu, mücadele eden aktörlerin olası örgütlenme biçimlerinin çeşitliliğini birlikte düşünmeyi ve toplumsal hareketi ve direnişi doğrudan devlet karşıtlığına indirgemekten kaçınmayı önermiştik. Gibson-Graham gündelik hayat pratiklerini dönüştürmeyi önemser, gruplarla bireyleri birlikte değişimin eşit aktörleri olarak gören bir perspektifi savunur, bu anlamda "yer siyasetleri"ni, yeni toplumsal hareketlerin mirasının ürünü olarak görerek, bağımsız ve özerk bağlamlarda kurulan direniş alanlarının ağlarla makro düzeyde birbirine bağlanmasını uzun soluklu bir dönüşümün alanı olarak ciddiye almayı önerir. Biz de araştırmalarımızda yerel bağlamda kurulan ilişkileri öncelleyen bu tür ağların, makro bağlamdaki ağlarla ilişkilendikleri ölçüde toplumsal dönüşüm tarihselliklerini inşa etmelerini sorunsallaştırmıştık (Türkmen, 2024). Bugün Türkiye'de yapılan toplumsal hareket ve toplumsal muhalefet üzerine araştırmalarda öne çıkan ve siyasal eleştiri sahnesini terk etmeyen hareket olarak feminist hareketin siyasal ve gündelik ayrımını sorgulayan hayat ve dünya kavrayışının bu yeni tip örgütlenme geleneğinin küresel ölçekte de öncüsü olarak kabul edildiğini görürüz (Fillieule, 2009: 23-24): Bu yeni tip direnişler, kurulu tahakküm yapıları ile doğrudan bir çatışmadan çok, direniş zamansallığı gündelik ve sürekli uzun vadeli tekrarlarla dayanan, eleştirel/direngen alanlar inşa ederek yeni öznellikler inşa ederler (Küçük, Bermal, 2022). Bu tür rejimlerde, aynı feminist direnişte olduğu gibi -ve onun örgütlenme tipinin öncellediği şekilde- yapısal işleyişe yönelik eleştirinin aktığı kanal esas olarak kamusal muhalefet ve tahakkümün uygulama alanı kurumlarla doğrudan sürtüşme değil, gündelik hayatı dönüştürmeye yönelik dayanışmacı yatay ağ mobilizasyonlarıdır. Bunun farklı örneklerini Rusya'daki tabana yayılmış dayanışma ağlarında da tespit eden çalışmalar mevcuttur. (Fröhlich ve Jacobsson, 2019; Morris vd, 2023)

Toplumsal eleştirinin siyasal alan ve kurumlarca karşılanmadığı/alımlanmadığı toplumlarda muhalif aktörler Boltanski'nin bizi uyardığı nihilizme düşmek yerine ihtiyatlı/ketum mobilizasyon ağlarında mücadelelerini sürdürürler. Yatay dayanışma ağları, dayanışma ekonomileri üzerinden yürütülen yaşama alanları bu tür mücadelelerdeki temel örgütlenme biçimi olup, eleştirel fikirlerin ve taleplerin yayılma alanı haline gelir. Burada klasik toplumsal hareketlerle kopuş üzerine inşa edilen yeni bir tarihselcilik görürüz. Bu tarihselcilik devrimci bir paradigmadan farklı olarak, bireyleri ve grupları aktör olarak görür ve Gibson-Graham'ın dediği gibi gündelik ve sürekli dönüştürücü müdahalelere dayalıdır. Bu, ekolojik, sağlık, sosyal ve siyasal krizlerin üstesinden gelmek için aşağıdan yukarıya hareketler yoluyla gündelik hayat pratiklerine müdahale ile uzun vadede toplumu dönüştürmeyi amaçlayan, bireylerin tekilliğini ve mücadelelerin çoğul formunu savunan, kişisel bağlılık ve dayanışma üzerine inşa edilmiş bir tarihselciliktir.

Siyasi öznelliği özerklik, tekillik ve haysiyet savunması etrafında tekrardan inşa ederken, kolektif eylem içinde dayanışmayı önceleyen ve delege edilmemiş, doğrudan bireysel katılımı savunan, birçok ülkedeki yatay taban hareketlerinde de görülen (İspanya'daki Öfkeli hareketini takip eden Katalan mahalli kolektifler, Yunanistan'da

kemer sıkma politikalarına karşı *Syntagma* alanı işgaline müteakip kurulan kooperatifler ve sağlık/besin ağları, pandemi altında Fransa'da güçlenen besin ağları olan AMAPlar ve işgal evleri vb), "olağanüstü hal durumları altında" kurumlara ve işleyişe etki etme güçleri ellerinden alınan yeni eleştirel aktörler, çoğul bağlamlarda hayatta kalmak için dayanışma ekonomileri aracılığıyla işleyen yeni yatay ağ örgütlenmelerini kurmaya ve eleştiriye tabanda yaymaya devam ediyorlar (Pleyers 2016, 2017; Défalvard 2019; Grasseni vd, 2013). Türkiye'de de Gezi sonrası dönemde kurulan ve pandemi altında güçlendirilmeye çalışılan, deprem sırasında kurtarma ve dayanışma ağlarını ivedilikle devreye sokmaya çalışan mahalli dayanışmalar, kooperatifler ve besin/sağlık ağlarındaki aktörler eski hiyerarşik siyasi örgütlenmeleri sorguluyor, eski öznellik tanımlarını bozuyor ve dayanışma ekonomileri üzerinden işleyen yatay ağlarda kurulacak örgütlenmeleri arzu ediyor, hayata geçiriyorlar (Gajac ve Pelek, 2019; Türkmen, 2024). Bu ağlara bağlı olan gruplar, kendi içlerinde özerk yapılanmalar olarak yüzyüze etkileşimlere dayalı alanlar inşa ediyorlar (Küçük, 2023), belli bir siyasi merkezden ayrı, özerk alanlar arasında kurulan ağ etkileşimleriyle uzun vadeli bir dönüşüm tarihselliği üzerinden gelecek tasavvurunu yayıyor, toplumsal değişimi bu uzun soluklu, merkezsiz ve çizgisel olmayan etkileşimlerle gerçekleştirme iddiasını sürdürüyorlar.

Burada yeni bir tarihsel öznellik inşası görmek mümkün müdür? Bu aktörler, demokrasinin seçimlerde oy vermeye indirildiği bir dönem ve siyasi bağlamda tarihe yön verme çabasını elden bırakmış görünmüyorlar. Sonuç olarak "Touraine'in öznesi" veya Boltanski'nin "eleştirel aktörünün" hayatı dayanışmacı ekonomiler ile dönüştürme arzusunda önümüzdeki dönem için farklı bir tarihselcilik iddiasını görmek mümkündür. Bir mahalle dayanışması gönüllüsü ile yapılan görüşmeden alıntıda da açıkça görülen, mahalli olanın ötesinde bir tarihselliğin açığa çıkışıdır *"Silahlara ve ordulara sahip olanlar yarın bize muhtaç olacaklar, iklim krizi gelince, salgınlar bastırınca. Biz aç kalmamayı uzun vadede bilenleriz. Asıl direniş burada örgütlenecek, bu yatay ağlarda... işlediğimiz bir avuç toprakta."*

Bunun büyük toplumsal dönüşümler için etkin olup olmayacağını öngörme iddiası yerine, sosyolojik bir tespitin altını çizmek *önemlidir*: Bu türden dayanışmacı ağlar ve onların makro düzeyde uluslar ötesi etkileşimleri, bugün yapıların içinde eleştirel müdahale olanağı/kapasitesi elinden alınmış aktörlerce yeni özgürleşme alanları inşa ettikleri temellerdir.

6. SONUÇ

Bu makalede amaç eleştirel sosyolojik kavrayışın farklı açılımlarını, yeni toplumsal hareketlerin toplumsal değişim ile ilişkileri ve bu hareketlerin ortaya çıkardığı yeni tarihsellik üzerine düşünmek amacıyla gözden geçirmektir. Farklı yaklaşımların birbirlerine getirdikleri eleştirilerden ve ortaklıklarından yola çıkarak, toplumsal hareketlere yeni bir anlama/okuma çerçevesi oluşturmak hedeflendi.

Eleştirel sosyolojinin öncelikle tahakkümün yeniden üretilmesini merceğe alarak yola çıktığını, bu çerçevede Bourdieu'cü yaklaşımın fenomenoloji ve varoluşçuluğu felsefe sahnesinden indiren tarihsel bağlam içerisinde yükselen yapısalcılığa karşı gelişen "genetik yapısalcılık" etrafında nasıl merkezi bir konumu işgal ettiğini gördük. Bourdieu sosyolojisi yapıların içerisinde tahakkümün yeniden üretildiğini göstermiş ve sosyal düşüncede öznelsizliği getiren bir çözümlenmeye sebep olmuştu. Böyle bir eleştirel sosyolojik kavrayışta toplumsal hareketlerin otoriteyi tersyüz edebilecek, toplumsal değişimi sağlayabilecek bir tarihsellik üretebilecek kapasiteye sahip oldukları düşünülüyordu. Her ne kadar Bourdieu ve onun sosyolojisini savunanlar failerin toplumsal koşullarını öngörülemez bir şekilde yeniden üretirken verili olasılıklar dünyasında öznelliklerini inşa ettiklerini savunsalar da Bourdieu sosyolojisindeki tahakküm paradigması, aktör sosyolojisini ve güç ilişkilerini önceleyen yaklaşımlar tarafından, failerin çıkışsızlığını yeniden üretmekle, onları eylemsizliğe hapsedmekle ve güç ilişkilerini görmezden gelmekle eleştirilmeye devam etmiştir.

Aktör ve eylem sosyolojisine odaklı yaklaşımlar ise aktörler arasındaki güç ilişkilerinin analizine odaklanarak sosyal gerçekliği aktörler arasındaki eylemler ve güç ilişkileri tarafından şekillendirilen bir süreç olarak analiz ederlerken, bize toplumsal değişim için Bourdieu'nün karamsar bakışından daha farklı ve daha dinamik bir kavrayış zemini sunabiliyorlar. Tahakküm paradigmasına karşı iktidar paradigmasını öneren bu ikinci yaklaşım, güç ilişkileri içerisinde sosyal belirlenimlerine eleştirel yaklaşan, onlarla mücadele etmek için kolektif eyleme geçen, bunu da bir toplumsal proje ve yeni bir tarihsellik inşası ile yaparak öznelleşen aktörleri sorunsallaştırmayı hedefliyordu. Bu yapı/fail ikiliğine hapsolmeden geliştirilen yeni epistemolojilerde ve özellikle de ilişkisel sosyolojide yönelimsel

insan eylemi ve iradesi ile bunun oluşum koşullarının birbirleriyle ilişki içerisinde geliştiğinin gösterildiğini, bu sosyolojik yaklaşımda yapıların aktörlerin yatırım ve stratejileri ile olayların bağlamsallığını devreye sokan ilişkisel bir mantık işletilerek anlaşılmaya çalışıldığını gördük.

Ancak toplumsal değişimin vektörü olarak toplumsal hareketleri ve onların taşıyıcısı olacağı yeni tarihsellikleri kabul eden toplumsal hareketler sosyolojisinde ilişkisel sosyolojinin imkanlarının yanında, verili yapılara doğan faillerin nasıl toplumsal eleştiriyi geliştirebildiklerini sorunsallaştırmak önemli. Bu noktada Boltanski sosyolojisi, kurumsal işleyişe içkin olan hemeneutik çelişki kavrayışı ile sosyolojik bakışa yardımcı olmaktadır. Boltanski, toplumsal yaşamın ve değişimin temeli olarak gördüğü hemeneutik çelişkiyi, ortak fayda miti üzerine inşa olmuş kurumların, işleyişe esnasında tahakkümü elinde tutanların faydasını yeniden üretmelerinde görür. Boltanski toplumsal dönüşüm veya radikal değişimi bu çelişkinin tetiklediği hareketlere kurumların verdiği -ya da veremediği- cevapların sonucunda görerek bize kurumlar içinde eyleyen aktörlerin nasıl bir dönüşümü örgütleyebileceklerinin ipuçlarını veriyor. Hermeneutik çelişki kavrayışı ile kurumun aslında sabit olmadığını, kuruluşundan itibaren kırılğan ve değişime açık yapısını anlıyoruz. Bu, toplumsal aktörlerin dönüştürücü eylemlerine kurumsal işleyişte yer açan bir kavrayıştır.

Bu makalenin asıl sorunsalına son bölümde cevap aradık: Toplumsal eleştirilerin ifade edileceği kanalların kapalı olduğu siyasal rejimlerde, Boltanski'nin işaret ettiği şekilde muhalif aktörlerin sisteme müdahale etmelerinin bir yolunu bulamadıkları, bu kapalılık sebebiyle kurumsal işleyişe karşı itirazlarının kriminalize edildiği tarihsel bağlamlarda eleştirel/muhafazakar dönüşümün nasıl olabileceği sorgulandı. Burada değişim kavrayışlarının çoğulluğunu, mücadele eden aktörlerin olası örgütlenme biçimlerinin çeşitliliğini dikkate almak önemlidir ve toplumsal hareketi ve direnişi doğrudan devlet karşıtlığına indirgemekten kaçınacak bir yaklaşımı savunmak, yeni direniş biçimlerini kavramak için bir ilk adımdır.

Sonuç olarak toplumsal değişimi toplumsal hareketlerin tarihselliğinde arayan bir sosyolojik kavrayışın ya da Boltanski'ci anlamda eleştirinin sosyolojisinin yeni tip dayanışmacı ekonomilere dayanan ağ direnişlerini ciddiye alması gerektiği gösterilmeye çalışıldı. Olağanüstü durumlarda eleştirel müdahale olanağı/kapasitesi elinden alınmış aktörlerce yeni özgürleşme alanları inşa edilen dayanışma ağları, bu dönemin yeni tarihselliğini ve öznelleşme mekanlarını arayan eleştirel bir toplumsal hareketler sosyolojisinin odağına girmelidir.

KAYNAKÇA

- Aron, R. (1989). *Mémoires*. Julliard, Paris.
- Bhaskar, R. (2017). İnsan Bilimlerinin Felsefi Eleştirisi, Natüralizmin olanaklılığı. (çev. Vefa Saygın Öğütler). Nika Yayınları, Ankara.
- Boltanski, L. (1990). Sociologie critique et sociologie de la critique. *Politix*, cilt 3, sayı 10-11, 124-134
- Boltanski, L. (2008). Institutions et critique sociale. Une approche pragmatique de la domination. *Tracés. Revue de Sciences humaines*: <http://journals.openedition.org/traces/2333>. Erişim tarihi 23 Aralık 2022.
- Boltanski, L. (2009). *De la critique. Précis de sociologie de l'émancipation*, Gallimard, coll. NRF-Essais, Paris.
- Bourdieu, P., Passeron, J-C. (1964). *Les Héritiers. Les étudiants et la culture*. Ed. de Minuit, Paris.
- Bourdieu, P., Passeron, J-C. (1970). *La reproduction*. Editions de Minuit, Paris.
- Bourdieu, P. (1979). *La distinction, Critique Sociale du Jugement*. Ed de Minuit, Paris.
- Bourdieu, P. (1989). *La Noblesse d'Etat. Grandes Ecoles et esprit de corps*. Ed. de Minuit, Paris.
- Bourdieu, P. (1998). *Contre-feux. Raisons d'agir*, Paris.
- Bourdieu, P. (2021). *Microcosmes, Théorie des Champs*. Raisons d'Agir, Paris.
- Bourdieu, P., Poupeau, F., Discepolo, T. (2020). *Political Interventions: Social Science and Political Action*. (Çev. Fernbach,D.) Verso UK.
- Celikates, R. (2012). Systematic misrecognition and the practice of critique: Bourdieu, Boltanski and the role of critical theory. *Recognition Theory and Contemporary French Moral and Political Philosophy* (Ed. Miriam Bankowsky ve Alice LeGoff), Manchester University Press.

- Çeğin, G. ve Göker, E. (2012). Tözlere Elveda: İlişkisel Sosyolojinin Alâmeti Farıkası. *Tözcülüğün Tasfiyesi, İlişkisel Sosyolojide Temel Yaklaşımlar* (Ed: Çeğin, G. ve Göker, E.), NotaBene Yayınları, Ankara.
- Corcuff, P. (2007). Habitustan Hareketle: Kolektife Meydan Okuyan Tekil. *Ocak ve Zanaat Pierre Bourdieu Derlemesi* (Ed. Çeğin, G. vd) (Çev: A.Z. Ünal), İletişim Yay, İstanbul.
- Défalvard, H. (2019). *Culture et Economie Sociale et Solidaire*. Presses Universitaires de Grenoble, Grenoble.
- Della Porta, D. ve Diani, M. (2020). *Toplumsal Hareketler*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Dosse, F. (1991). *Histoire du Structuralisme, Vol I. La Découverte*, Paris.
- Fillieule, O. (2009). De l'objet de la définition à la définition de l'objet. De quoi traite finalement la sociologie des mouvements sociaux ? *Politique et Sociétés*, 28 (1): 15–36
- Foucault, M (1994). *Dits et Écrits I.1954-1969*. Gallimard, Paris.
- Gajac, O. ve Pelek, S. (2019). Solidarity Economy Initiatives in Turkey: From Reciprocity to Local Development? *Review of Applied Socio-Economic Research*, Volume 18, Issue 2: 30-42.
- Grasseni, C. vd (2013). "Beyond Alternative Food Networks An Agenda for Comparative Analysis of Italy's Solidarity Purchase Groups (GAS) and Districts of Solidarity Economy (DES) vis-à-vis US Community Economies" UNRISD Conference: Potential and Limits of Social and Solidarity Economies, Cenevre 6–8 Mayıs 2013.
- Gülsoy, N.Ö. (2014). Sartre'a Karşı? Foucault ve Bourdieu'da Düşünme ve Entelektüelin Siyasal Sorumluluğu. *Mülkiye Dergisi*. 38(2): 93-112.
- Fröhlich, C. ve Jacobson, K. (2019). Performing Resistance: Liminality, Infrapolitics, and Spatial Contestation in Contemporary Russia. *Antipode*. Cilt 51 Sayı 4: 1146-1165.
- Joly, M. (2015). Excellence sociologique et « vocation d'hétérodoxie »: Mai 68 et la rupture Aron-Bourdieu. *Revue d'histoire des sciences humaines*. 26: 17-44.
- Küçük, B. ve Türkmen, B. (2020). Remaking the public through the square: Invention of the new national cosmology in Turkey. *British Journal of Middle Eastern Studies*. 47 (2): 247-263.
- Küçük, Bermal (2022). *Imperceptible Multitude: Transformation of Feminist Subjectivities and Political Practices in Contemporary Turkey*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Koç Üniversitesi. (Savunma tar. 27.07.2022)
- Küçük, Bermal (2023). *Günümüz Türkiye'sinde feminist politikanın ve öznellik biçimlerinin dönüşümü*. Çatlakzemin: <https://catlakzemin.com/gunumuz-turkiyesinde-feminist-politikanin-ve-oznellik-bicimlerinin-donusumu/> Erişim tarihi: 16 Şubat 2023.
- Macé, E. (2020). *Après la Société, Manuel de Sgie augmentée*. Ed Le bord de l'Eau, Bordeaux.
- Martuccelli, D. (2010). *La Société singulariste*. Éditions Armand Colin, coll. Individu et société, Paris.
- Martuccelli, D. ve Spurk, J. (2014). *Controverses sur l'individualisme*, Presses de l'Université Laval.
- Molénat, X. (2009). Luc Boltanski, observateur de la société critique. *La sociologie* (ed. Xavier Molénat) Éditions Sciences Humaines, Auxerre: 210-216.
- Mounier, P. (2001). *Pierre Bourdieu, Une Introduction*. La Découverte, Coll Pocket, Paris.
- Morris, J., Semenov, A. ve Smyth, R. (eds) (2023). *Varieties of Russian Activism, State-Society Contestation in Everyday Life*, Indiana University Press.
- Öğüt, V.S. (2019). *Kurumların Sosyal Gerçekliği, İlişkisel Realist bir Yaklaşım*. Phoenix Yayınları, Ankara.
- Pinto, L., Sapiro, G., Champagne, P., Rivière, M-C. (2004). *Pierre Bourdieu sociologue, Histoire de la Pensée*. Ed. Fayard, Paris.
- Pleyers G., vd. (2017). *Mouvements Sociaux et économie solidaire*. Ed. Desclée de Brouwer, Paris.
- Pleyers, G. (2016). De la subjectivation à l'action, le cas des jeunes alter-activistes. *Les mouvements sociaux du sujet personnel au global, autour de Michel Wieviorka*. (Eds. Pleyers, G. ve Capitaine, B.) Ed. Maison d e s Sciences de l'Homme, Paris.
- Rancière, J. (1983). *Le Philosophe et Ses Pauvres*, Fayard, Paris.
- Renault, E. (2012). De la sociologie critique à la théorie critique ? *Sociologie*, 3: 87-89.

- Robbins, D. (2011) Social theory and politics: Aron, Bourdieu and Passeron, and the events of May 1968. *The legacy of Pierre Bourdieu : critical essays*. (ed. Susen, S. and Turner, B.S.) London; New York: Anthem Press: 301-327.
- Rousseau, D. (2007). *Ve République se meurt, vive la démocratie*, Ed. Odile Jacob, Paris.
- Scott, J. C. (1985). *Domination and the arts of Resistance, Hidden Transcripts*. Yale University Press.
- Spurk, J. (2006). *Pour une Théorie Critique de la Société*, Ed. Parangon, Lyon.
- Tarrow, S. (1994). *Power in Movement: Collective Action, Social Movements and Politics*. Cambridge University Press.
- Touraine, A. (1978). *La voix et le Regard*. Ed Seuil, Paris.
- Touraine, A. (1994). *Qu'est-ce Que la démocratie?* Ed. Fayard, Paris.
- Türkmen, B. (2014). Gezi Direnişi ve Kadın Özneler. *Kültür ve İletişim*. Sayı 34: 12-35.
- Türkmen, B. (2018). Turquie : nouveaux « sujets » de lutte et politiques de guerre. *Alternatives Sud, Etat des luttes, Moyen-Orient et Afrique du Nord*, 25 (4): 91-99.
- Türkmen, B. (2020). De la Révolte de Gezi à l'opposition discrète en Turquie. *Mouvements* 4(4): 129-138.
- Türkmen, B. (2021). Gezi Direnişinden Ketum Direnişlere Muhalif Özne, *Siyaset Biliminde Sınır ve Sınırsızlık* (ed. Yaraman, A. ve Alev, G.) Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Türkmen, B. (2024). Dayanışmacı Bireyler ve Muhalif Yurttaşlık. *Kültür ve İletişim*. (Yayına haz.)
- Vannier, P. (2015) Mai 68 et la sociologie. *Revue d'histoire des sciences humaines*. 26: 45-62.
- Wacquant, L. (2007) Pierre Bourdieu ve Demokratik Siyaset Üzerine Göstergeler. (Çev.Oğuz, A.) *Ocak ve Zanaat Pierre Bourdieu Derlemesi* (Çeğin G. vd. ed.), İletişim, İstanbul: 439-458.
- Wieviorka M. (2012). The resurgence of social movements. *Journal of Conflictology*. vol. III (2): 13-19.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).